

גלגוליו של הצחוק

השבוע חוגגים אנו את חג הפורים, חג המוקף צחוק והומור, מה"פורים שפיל", התיאטרון הפורימי ועד לרב של פורים. הגם במקרא נוכל למצוא הומור? אחד הלוגיקנים והפילוסופים החשובים במאה העשרים, אלפרד נורת' ווייטהד (1861-1947), טען שהעובדה שבמקרא אין הומור היא חשובה ומשמעותית. אף אם נצליח להוכיח שקביעת החלטית זאת מוטעית, עצם האפשרות להעלות אותה מלמדת אותנו רבות. המקרא הוא ספר "רציני", ומודע ל"רצינות" מטרותיו, לצורך להביא חוק וחמלה למציאות של טרגדיות ועוולות, ולהאיר על האמת שהאלילות עמעמה. אולם לפעמים אף הרצינות וכובד הראש משתמשים בצחוק כאחד מכלי מלחמותיהם. לדעתי, הוא מלווה את האנושות מראשית ימיה. הוא כלי מושחז, לפעמים מורעל, כלי שחללים רבים הפיל. אף הרצינות חייבת להשתמש בו, ואכן יש במקומות שונים קורא אותנו המקרא לצחוק, כמעין מחאה נגד המציאות האיומה. קריאה זאת מתבטאת ב"סוגות" שונות, באירוניה ובסאטירה למיניהן. לא תמיד מסוגלים אנו להבין אותן, כי איבדנו את ראשוניות ההקשר ההיסטורי בו הן נוצרו. ואולי, למרות זאת משהו עדיין מסוגלים אנו להרגיש.

האירוניה מתבטאת פעמים רבות בצדק שבתשלום הרשע על פי העיקרון של מידה כנגד מידה. זאת היא האירוניה שב"בֹר כָּהֵן וַיִּחַפְּרוּ - - וַיִּפֹּל בְּשַׁחַת יַפְעֵל" (תהלים ז, טז). בתיאורו של משה הניצול בתיבה השטה ביאור, מובלעת אירוניה על האלים שהמצרים היו נוהגים להשיט במעין תיבות בנילוס. על טקס קרוב לנוהג המצרי יכולים להעיד אלו שהגיעו ליד הנהר גאנגס באחת החגיגות הדתיות ההודיות. האירוניה העדינה הופכת סרקזם, כשהיא מופנית ישירות ליריב, כדברי אליהו הנביא לכוהני הבעל בהר הכרמל (מלכים א, יח כז): "וַיִּהְיֶה בֵּקֶם אֱלֹהֵינוּ". אליהו מעלה סברה למה הבעל לא ענה עדיין לפניוניהם ומבקש מהם לא להתייאש: "קְרָאוּ בְּקוֹל גָּדוֹל כִּי אֱלֹהִים הוּא, כִּי שִׁיחַ וְכִי שִׁיג לֹא וְכִי דֶרֶךְ לוֹ, אוֹלֵי יֵשֶׁן הוּא וַיִּקָּץ".

ישעיהו (מד טז-יז) השתמש בחיצים הלגלגניים והעוקצניים של הסאטירה במאבקו כנגד עובדי הפסלים. הוא משרטט בפנינו מעין "ביוגרפיה" של בול עץ: "עַל חֶצְיוֹ בָּשָׂר יֹאכֵל יִצְלָה צָלִי וַיִּשְׁפָּע, אֵף יָחַם... וּשְׁאֲרֵיתוֹ לָאֵל עָשָׂה... וַיִּשְׁתַּחוּ וַיִּתְפַּלֵּל אֵלָיו וַיֹּאמֶר הִצִּילֵנִי כִּי אֵלִי אֶתָּה". במקומות אחרים מתבטאת הסאטירה ברמזים, בשינוי שמות, כמו בהפיכת השם 'בעל' ל'בושת' ('מִפְּיבִשְׁתִּי', למשל), או אף בשינוי ניקוד. כפי שמשה דוד קאסוטו העיר, בכך נעוץ ההסבר לשינוי מכוון ולגלגני של הגהים מסוימים. מכאן הניקוד היוצא דופן באי טיביעותו שבביטוי "וְלֹא תַעֲבֹדֵם" בדיבר השני שבלוחות הברית האוסר על כל פולחן אלילי. כך גם ניקוד השמות האליליים כמו 'מִלְכָּד' ('וַיִּמְזַרְעֵךְ לֹא תִתֵּן לְהַעֲבִיר לְמִלְכָּד') או 'עֲשֵׂתְרֶת', שבוטאו על משקל 'בִּשְׁתִּי'. מהסאטירה לפרודיה. כך בישעיהו (כח יא-יד)

בקטע שאין אנו בטוחים בפירושו, מצויה פְּרֻדִּיָּה, ואולי פרודיה על הפרודיה נגד "אַנְשֵׁי
לְצֹון מִשְׁלֵי הָעָם" המדברים "בְּלִעְגֵי שְׁפָה": "וְהָיָה לָהֶם דְּבַר ה' צוֹ לָצוּ צוֹ לָצוּ קוֹ לָקוּ קוֹ
לָקוּ..."

דוגמה אחרונה זאת מלמדת אותנו שהצחוק יכול לשרת את המטרות כולן, אצילות
ונאלחות גם יחד. על הצחוק המעוות הזה יעיד ספר משלי. על יד הדמויות השליליות
ה"מאכלסות" ספר זה: האויל, הכסיל, הפתי, מופיע גם דמותו של הלץ. לדעתי מבטא הלץ
את הציניות. כשפיו מלא לעג וזלזול נגד הערכים הקדושים, נגד הטוב והטהרה. יש לץ
שהוא אדם מאוכזב ופגוע, אך יש גם לץ צמא דם כפי שהיה למשל עורך ה"שטירמר" הנאצי.
על הציניקן, צוחק הקב"ה, ועל צחוקו קוראים אנו בספר תהלים, ובייחוד בפרק ב'. האדם
מורד נגד הקב"ה, נגד המוסרות והעבותות הקשות של המוסר, ונגד עם ישראל, שגם
בעיניו, מייצג אותן. הקב"ה שלפניו גלוי העתיד צוחק: "יֹושֵׁב בְּשָׁמַיִם יִשְׁחָק --- אֶ-דָּגֵי יַלְעָג
לְמוֹ", צחוק ולעג המלווים עצבות ודמעות.

מבחינה מסוימת המלחמה נגד האלילות הצליחה. אלא שאז פרצו מלחמות רוחניות
אחרות. מתוך כך, הוסיף ההומור היהודי מבטים חדשים על העולם. היה בו גם הרבה
הומור עצמי, שיכול היה להדרדר להומור אנטישמי. יש בו לעג עצמי, אך גם אהבה, אהבה
רבה ואהבת עולם. ההומור היהודי הגיב לזוועות העולם. התעניינתי בבדיחות היהודיות,
מהן גם הבדיחות מתקופת הנאצים, אך רק בדיחה יהודית אחת מצאתי, המתייחסת
לאקציות בגטו. יהודי אומר לרעהו: "מודעה חדשה הודבקה ברחוב. היא אומרת שמי שלא
יתייצב מחר בבוקר בכיכר הגטו, ייתלה שם היום בערב". ההומור ביטא את האבסורד
שבהיסטוריה, בחיים ובעולם. ולהיפך, הגאולה נראית אבסורדית אך היא בוא תבוא.
באחד מסיפורי רבי נחמן מברסלב, הסיפור על בן המלך ובן השפחה שהתחלפו, קוראים
אנו ששני גיבורים אלה מגיעים למקום בו הם שומעים צחוק אדיר המלווה את הזריחה.
זהו הצחוק של היום הצחוק מהלילה. מתואר כאן הצחוק שהגאולה תצחק, כשתבוא, על
התנהלותו של עולמנו אנו, העולם הבלתי נגאל. ואולי, האבסורד שבאבסורד הוא זה שבא
לידי ביטוי בשמו של אבינו 'יצחק'. כנאמר על הגאולה (תהילים קכו, ב): "אֶזְרָא יִפְלֹא שְׁחֹק
פִּינוּ וּלְשׁוֹנֵנוּ רָנָה".